

Förintelsen inför rätta

Framgångar och misslyckanden i Förbundsrepubliken Tyskland under 65 år

Av f.d. kriminalinspektör LENNART WESTBERG¹

Förintelsens genocid mot den europeiska judendomen genom Hitlertysklands regim har varit och är föremål för en djupgående internationell forskning. Mindre kända är de omfattande insatser som under sextiofem år genomförts av tyska åklagare, domare och kriminalpolisier vid den federala myndigheten "Zentrale Stelle" i Ludwigsburg för koordineringen av förundersökningar och åtal mot massmördarna bakom Förintelsen. Ett preliminärt facit påvisar både framgångar och misslyckanden under det komplicerade rättsliga upparbetandet av Förintelsens massförbrytelser.

Efter Adolf Hitlers och det nationalsocialistiska partiets maktövertagande i Tyskland den 30 januari 1933 eskalerade etappvis Hitlerdiktaturens dödliga våld mot politiska och ideologiska motståndare. Detta skedde på bred front utifrån nationalsocialismens politiska, rasistiska och religiösa fiendebilder.² För att förstå nationalsocialismens karaktär och dynamik bör vi betrakta maktövertagandet 1933 inte enbart som ett politiskt maktskifte utan som en samhälleligt genomgripande revolution av dittills oanad radikalitet och intensitet.

Den snabba konsolideringen av Hitlers regim sekunderades av en fortgående centralisering av framför allt den tyska polisen och säkerhetsjätten med sina viktiga exekutiva befogenheter.³ Samtidigt skedde en lagstiftningsmässig och personalpolitisk likriktning i nazistisk anda av stats- och kommunalförvaltningen inklusive domstols- och åklagarväsendet.⁴

Under Heinrich Himmlers dynamiska SS (*Schutzstaffeln*) inrättades och expanderade snabbt det fruktade koncentrationslägersystemet. I enlighet med Tredje rikets alltmer radikaliserade antisemitiska politik bereddes successivt vägen för gaskammare och krematorier i den indu-

¹ Lennart Westberg har publicerat ett antal artiklar om Förintelsen i olika tidskrifter (se t.ex. SvJT 1983 s. 578 och SvJT 2010 s. 897). Han är (tillsammans med Lars Gyllenhaal) även författare till bland annat böckerna *Svenskar i krig 1914–1945* (2005) och *Svenskar i krig efter 1945* (2015) på förlaget Historiska Media i Lund. Lennart Westbergs senast utgivna bok är *Himmlers Sverige. Visioner och verklighet* (Historiska Media 2023) vilken nominerades till utmärkelsen Årets bok om svensk historia 2023.

² Se Josef Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe*; Musterschmidt Verlag, Göttingen 1970.

³ Detta manifesterades senast 1939 genom upprättandet av Rikssäkerhetsämbetet (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) varigenom Gestapo, kriminalpolisen och Sicherheitsdienst (SD) slogs samman under Reinhard Heydrichs ledning.

⁴ Lennart Westberg, *Domstolarna i Hitlertyskland — nyare forskning om myter och sanningar kring ett problematiskt arv*; SvJT 2010 s. 897 ff med där citerad litteratur.

striella Förintelsen av den europeiska judendomen. Denna process intensifierades genom Hitlers invasion den 22 juni 1941 av Sovjetunionen. I Hitlers och Himmlers ideologiska värld utgjorde detta fälttåg ingen normal mellanstatlig väpnad konflikt utan ett ideologiskt motiverat ras- och förintelsekrig av närmast apokalyptisk karaktär där bland annat den ”judisk-bolsjevikiska intelligentian” skulle elimineras. SS och andra organs massmord på de europeiska judarna samt den planerade etableringen av ett storgermanskt rike i Väst- och Nord-europa i kombination med ett kolonialt *Lebensraum* (”livsrum”) i öster ända till Ural för den nya raseliten, utgjorde olika sidor av samma mynt i Hitlers och Himmlers världsåskådning.⁵

Det var detta svåröverskådliga kluster av massmord, ofta redan under krigsåren kamouflerat som ”partisanbekämpning i öster” eller ”eutanasin”, vilket de allierade ockupationsorganen efter krigsslutet och därefter Förbundsrepubliken Tysklands rättsliga myndigheter skulle komma att konfronteras med. Förutom sex miljoner mördade människor av judisk härkomst resulterade enbart nazisternas ”Aktion T 4” i över 200 000 mördade funktionshindrade tyska medborgare.⁶

Tredje Rikets sammanbrott och kapitulation den 8 maj 1945 medförde att det resterande Tyskland delades upp i fyra allierade ockupationszoner vilka fram till 1949 förvaltades av de nominella segrarmakterna USA, Storbritannien, Sovjetunionen och Frankrike. Samtidigt etablerades den internationella militärdomstolen i Nürnberg. Vad man inte insåg var att man vid Nürnbergrättegångarna med flera efterföljande allierade processer endast skummade på ytan. Många massförbrytelser som begåtts av SS så kallade insatsgrupper i öster och i förintelselägren skulle förbli ouppklarade under tiotals år.

Orsakerna var flera. Många tyska arkiv hade avsiktligt bränts av nazisterna före krigsslutet, förstörts under de allierade bombanfallen eller beslagtogs av sovjetiska NKVD och de västallierade. Den tyska rättsapparaten var slagen i spillror; miljoner tyskar hade stupat i kriget, satt i fångenskap eller hade fördrivits från de tyska östprovinserna. Den omedelbara efterkrigstiden, *die Stunde Null*, dominerades för den tyska befolkningen av att finna mat, arbete och tak över huvudet för sin överlevnad. Intresset för de allierade rättsprocesserna i Nürnberg eller att ställa de egna massmördarna inför rätta var bland de breda massorna närmast obefintligt.⁷

⁵ Lennart Westberg, Himmlers Sverige, s. 42 ff.

⁶ Massmorden inom ramen för den så kallade eutanasin genom ”Aktion T 4” respektive Sonderbehandlung 14f13 skedde 1939–1945 organisatoriskt direkt under Hitlers personliga kansli samt riksinrikesministeriet i Berlin. Forskningen har uppskattat att genom mobila gaskammare eller dödliga injektioner mördades över 200 000 funktionshindrade tyska medborgare, i första hand barn men även vuxna med läs- och talsvårigheter samt krigsinvalidier; Ernst Klee, Euthanasie im NS-Staat. Die ”Vernichtung lebensunwerten Lebens”, Fischer, Frankfurt am Main 1985, s. 421 f.

⁷ Oaktat att en majoritet av de allierade rättegångarna i Nürnberg genomfördes under korrekta former resulterade den ogenomtänkta allierade nomenklaturen för nazisternas olika våldsbrott i en utbredd alienation hos den tyska allmänheten. Ett

Det tyska folkets massiva förträngning av någon som helst egen skuld till att Hitler och nazismen kastat Tyskland och Europa ned i en faktisk och moralisk avgrund skapade kollektiva förnekelsemekanismer som skulle leva kvar långt in på 1960-talet. Den tyske historikern Volker Ullrich har sammanfattat detta fenomen på följande sätt: ”För det omätliga lidande som de hade tillfogat folken i de erövrade och ockuperade länderna kunde de flesta tyskar inte uppbåda något intresse och absolut ingen medkänsla.”⁸

Det kalla kriget medförde att ett stort antal tidigare nazister samt under Förintelsen belastade jurister, läkare, poliser och även förutvarande Gestapotjänstemän återtog ledande ställningar i förvaltningen och rättsapparaten.⁹ Regeringseran under förbundskanslern Konrad Adenauer 1949–63 präglades av en restaurativ politik och en markant ovilja att göra upp med Tysklands belastade förflutna.

Det oväntade västtyska paradigmskiftet att från slutet av 1950-talet mer energiskt utreda och åtala Tredje rikets massförbrytelser berodde närmast på en tillfällighet. Den tidigare polischefen i Memel, *SS-Oberführer* Bernhard Fischer-Schweder, inledde 1956 en arbetsrättslig tvist mot delstaten Baden-Württemberg om återanställning som polischef. Myndigheterna fattade misstankar mot Fischer-Schweder när det framkom att han efter 1945 hade levt under falsk identitet. En närmare utredning av västtysk polis klarlade att Fischer-Schweder under inledningsskedet av Tysklands överfall på Sovjetunionen sensommaren 1941 som SS- och polistjänsteman varit chef för *Einsatzkommando Tilsit*, ett av de mobila mordkommandon bakom den tyska östfronten vilka var direkt underställda RSHA i Berlin och hade strikta order ”från högsta ort” att *en masse* likvidera alla judar samt Röda arméns politiska kommissarier.¹⁰

Efter skäligen misstanke om massmord i de lettisk-litauiska gränstrakterna sommaren-hösten 1941 anhölls Bernhard Fischer-Schweder och dömdes 1958 av rådhusrätten i Ulm till tio års fängelse. Rättegången kom som en chock inte bara för den västtyska allmänheten utan fungerade framför allt som ett viktigt *memento* för den unga Förbundsrepublikens politiska och juridiska elit att ett stort antal

exempel är det förvirrande allierade uttrycket ”krigsförbrytelser” (War Crimes) varigenom egentliga krigsförbrytelser blandades ihop med både Förintelsen, de systematiska massmorden av sovjetiska krigsfångar och övriga massförbrytelser av SS eller Wehrmacht.

⁸ Volker Ullrich, *Åtta dagar i maj 1945*, Lind & Co, Stockholm 2024, s. 233.

⁹ Se Jörg Friedrich, *Die kalte Amnestie*, Ullstein, Berlin 2007.

¹⁰ Det centrala bevismaterialet mot Fischer-Schweder och hans medåtalade utgjordes av de detaljerade rapporterna över genomförda masslikvidationer i öster (Ereignismeldungen UdSSR des Chefs der SIPO und des SD) vilka cheferna för samtliga SS-insatsgrupper och -kommandon upprättade och skickade till Berlin under tiden 23 juni 1941 till 24 april 1942. Dessa närmast kompletta rapporter hade i september 1945 genom en lycklig slump påträffats av expertis ur US Army i det bombskadade Gestapohögkvarteret på Prinz-Albrecht-Strasse i Berlins tidigare regeringskvarter.

nationalsocialistiska massförbrytelser, företrädesvis begångna i Östeuropa, aldrig hade blivit föremål för åtal och rättegång.¹¹

Just den insikten blev en väsentlig faktor för upprättandet 1958 av den federala, koordinerande särskilda myndigheten för preliminär lagföring av *NS-Verbrechen* (nationalsocialistiska förbrytelser) vilken lokaliserades till staden Ludwigsburg nära Stuttgart.¹² Den nya myndigheten fick namnet *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen* och dess första federala direktiv inskränktes till att initiera förutredningar (*Vorermittlung*) kring sådana nationalsocialistiska massförbrytelser som hade begåtts på orter utanför Förbundsrepublikens territorium. I första hand avsågs därmed *SS-Einsatzgruppen* i Polen och Sovjetunionen samt i koncentrations- och förintelselägerlägren i öster.

Zentrale Stelle har inte status som ordinarie åklagarkammare och äger därmed inga exekutiva befogenheter som exempelvis frihetsberövande och husrannsakan eller att väcka åtal. Istället har myndigheten en utredande och koordinerande roll genom att systematiskt inventera och ur bevissynpunkt utvärdera alla relevanta tyska och utländska arkiv samt att identifiera olika *NS-Verbrechen* inklusive ännu levande gärningsmän. Utifrån de misstänkta geografiska hemvist i Förbundsrepubliken överlämnar *Zentrale Stelle* därefter sitt material för mer detaljerade polisförhör och åtalsprövningar till respektive lokala tyska åklagarmyndigheter.

År 1964 år utvidgades mandatet till att även gälla *NS-Verbrechen* som skett på sedermera västtyskt territorium. Detta viktiga tillägg möjliggjorde att de så kallade skrivbordsmördarna på Tredje rikets till Berlin lokaliserade riksministerier, parti- och SS-högkvarter inklusive det ytterst viktiga Rikssäkerhetsämbetet (RSHA) nu kunde bli föremål för förutredningar från *Zentrale Stelle*. Etableringen av denna specialmyndighet 1958 utgjorde en märkbart pådrivande kraft för att väsentligt höja tempot i lagföringen av Förintelsens massförbrytelser.

Förutom rättegången i Ulm 1958 bidrog en annan närmast katalysatorisk händelse till en västtysk insikt i att något radikalt måste göras från rättsstatligt håll för att kompensera tidigare försummelser. Det var Israels spektakulära kidnappning i Argentina 1960 av den till Sydamerika flyktade förre *SS-Obersturmbannführern* Adolf Eichmann, en av SS ledande skrivbordsmördare i RSHA, med åtföljande rättegång, dödsdom och avrättning i Jerusalem.¹³

¹¹ Adalbert Rückerl (Hrsg.), *NS-Prozesse*, C.F. Müller Verlag, Karlsruhe 1972, s. 82 ff.

¹² Denna myndighets existens och verksamhet grundar sig ännu idag på ett övergripande förvaltningsavtal mellan Förbundsrepublikens alla delstater. I SvJT 1983 s. 378 ff har artikelförfattaren skrivit en kortare exposé över *Zentrale Stelle* för åren 1958–1980. Föreliggande artikel utgör en mer heltäckande skildring i ämnet under 65 år 1958–2023.

¹³ Adolf Eichmann (1906–1962) tjänstgjorde 1939–1945 som chef för Gestapos så kallade Judenreferat, Amt IV:B4 i RSHA och koordinerade framför allt deportationerna av judiska medborgare från de tyskockuperade eller med Tyskland allierade länderna i Europa. I januari 1942 var Eichmann även protokollförare vid Wannseekonferensen i Berlin där det beslutades hur Förintelsen i Europa juridiskt-

Åklagare och kriminalpoliserna vid *Zentrale Stelle* har skildrat hur etableringen av deras myndighet till Ludwigsburg stötte på flera negativa reaktioner från både lokala myndigheter och boende. När den tidigare chefen för Hitlers pretoriangarde *Leibstandarte* i Waffen-SS, *SS-Oberstgruppenführer* (generalöverste) Sepp Dietrich, 1966 jordfästes i Ludwigsburg deltog närmare 5 000 gamla SS-män i ceremonien. Efteråt tilläts dessa att defilera förbi ämbetslokalerna för *Zentrale Stelle* och högljutt skandera: *Und euch nehmen wir einmal auch!* ("Och er får vi också tag på någon gång!").¹⁴

En komplikation under efterkrigstiden var att ett flertal efterspanade misstänkta massmördare levde under falskt namn både i Västtyskland och utomlands. Detta underlättades av att många tyska folkbokföringsarkiv förstördes under de allierade bombanfallen eller under slutstriderna 1945. Många högre SS-funktionärer försågs av *Reichssicherheitshauptamt* med falska identitetspapper före Tredje rikets sammanbrott 1945 och kunde i framför allt Sydamerika och Mellanöstern framgångsrikt undgå utlämning till Förbundsrepubliken Tyskland. De mest notoriska fallen har varit Walter Rauff (Chile) som 1941–42 var ansvarig i RSHA för konstruktionen av de mobila gasvagnarna; lägerläkaren i Auschwitz-Birkenau Josef Mengele (Paraguay) och Eichmanns medarbetare Alois Brunner (Syrien).¹⁵

I vissa fall har det lyckats att få misstänkta utlämnade till Västtyskland för åtal och rättegång: exempelvis SS-juristen dr Gerhard Bohne ("Aktion T4") från Argentina; lägerchefen i Treblinka Franz Stangl från Brasilien; koncentrationslägerläkaren dr Horst Schumann från Ghana och den kvinnliga SS-vaktchefen i förintelslägret Majdanek, Hermine Ryan-Braunsteiner från Kanada.

Medan utredarna i Ludwigsburg relativt problemfritt fick tillgång till vid krigsslutet beslagttaget bevismaterial i sovjetiska och polska arkiv vägrade de östtyska makthavarna under hela DDR:s existens konsekvent att lämna ut viktiga arkiv av SS-proveniensen. Orsaken var att den östtyska säkerhetspolisens (Stasi) civila utrikesspionage skrupellöst utnyttjade detta material för att utöva utpressning mot belastade västtyska medborgare att utöva spionage för DDR. Efter murens fall och

byråkratiskt skulle samordnas och praktiskt implementeras. Den person som i slutet på 1950-talet underrättade Israels underrättelsetjänst Mossad om Eichmanns whereabouts i Argentina var den legendariske chefsöveråklagaren i Hessen, dr Fritz Bauer; artikelförfattarens intervju 2023-08-25 i Berlin med polishistorikern Erster Polizeihauptkommissar a.D. Harold Selowski. Den judiskättade dr Fritz Bauer vistades under andra världskriget i exil i Sverige där han bland annat undervisade juridikstuderande i Stockholm. Under 1960-talet var Fritz Bauer strategen bakom de stora rättegångarna i Frankfurt am Main mot före detta lägervakter i Auschwitz-Birkenau.

¹⁴ Artikelförfattarens samtal hösten 1990 i Berlin med en förutvarande polistjänsteman i Ludwigsburg.

¹⁵ Ett väsentligt problem var att Interpol inte befattade sig med efterspanade massmördare inom Förintelsen eftersom organisationens stadgar undantog "politiska brott" från Interpols kompetens och som sådana klassificerade Interpol Förintelsens genocid.

DDR:s upplösning 1989–90 fick *Zentrale Stelle* slutligen tillgång till Stasis omfattande rika krigstida SS-arkiv.

Ett länge bortglömt komplex var Tredje rikets diskriminering och senare massmord på främst tyska och europeiska romer. Att de allierade rättegångarna i Nürnberg exkluderade dessa brott berodde troligen på att den föregående ”selektionen” av romer och deras deportation i mars 1943 till Auschwitz inte handlades av Gestapo utan av Kripo, den tyska kriminalpolisen, där deportationerna av och morderna på romer kamouflerades som en ”polisiär ordningsfråga”.¹⁶

Efter delvis animerade debatter i Förbundsdagen på 1960-talet uppskötts preskription för mord för att 1979 helt avskaffas. Dock preskriberades redan 1960 dråp som hade begåtts före den 8 maj 1945.

Majoriteten av de misstänkta förövarna i Förintelsen kan delas in i två grupper. Den ena består av de ofta högre tjänstemännen i RSHA vilka formulerade (*Befehlsgeber*) eller på samma nivå förmedlade (*Befehlsmittler*) deportationsbesluten till förintelselägren. Den andra gruppen var de ”dådnära” gärningsmännen (*tatnahe Täter*): SS-män eller poliser i exekutionskommandona; personalen i förintelselägren eller förarna av de mobila gasvagnarna.

Dessa båda grupper skulle genom olyckliga omständigheter erhålla helt olika bedömningar av den västtyska rättsapparaten. En i sig diskret lagändring 1968 i den västtyska straffrätten fick oanade och katastrofala effekter för framför allt förundersökningarna och åtalen mot de så kallade skrivbordsmördarna vid RSHA i Berlin. I korthet innebar lagändringen att åklagaren i varje enskilt åtal för mord mot en potentiell skrivit under deportationsordern till ett förintelseläger måste konkret styrka att den misstänkte styrts av ”lågt sinnade motiv” (*niedrige Beweggründe*). För att bedömas som mord måste gärningens motiv vara förknippad med nöje (mordlust), med rasistiska motiv (antisemitism), att offren utnyttjats sexuellt eller varit tvungna att bevittna hur människor likviderades före dem i kön till massgraven eller gaskammaren. Om mördandet däremot hade skett av ”politiskt-ideologiska” skäl alternativt på order utan vinning för gärningsmannen måste gärningen bedömas som dråp vilket i Västtyskland preskriberats i maj 1960.¹⁷

Efter ett prejudicerande utslag 1969 av Högsta Domstolen (*Bundesgerichtshof*) i Karlsruhe utifrån den aktuella lagändringen måste överåklagarmyndigheten vid *Kammergericht* i Västberlin i praktiken över en natt lägga ned flera hundra, sedan flera år väl förberedda, förundersökningar mot ett stort antal högt uppsatta misstänkta gärningsmän i RSHA och olika riksministerier.

¹⁶ Senare forskning har påvisat den tyska kriminalpolisens djupa involvering i Förintelsen; The Nazi Kripo (Criminal Police); The German Police 1–5; United States Holocaust Memorial Museum; www.ushmm.org.

¹⁷ Adalbert Rückerl, *Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945-1978*, C.F. Müller, Karlsruhe 1979, s. 65 f; Mats Deland, *Purgatorium, Atlas*, Stockholm 2010, s. 380 f.

Polisens och åklagarnas uppmärksamhet riktades därefter i inte oväsentlig grad mot Förintelsens underklass: vaktpersonalen i koncentrations- och förintelselägren vilka utövade massmord genom handeldvapen, misshandel till döds eller gas alternativt sjuksköterskor vilka mördat med hjälp av giftinjektioner inom "Aktion T 4".

Överåklagaren Heinz Artzt på *Zentrale Stelle* har granskat den grundläggande skillnaden mellan traditionella krigsförbrytelser och massmorden inom Förintelsen. Under många rättegångar försökte försvaret karaktärisera ett flertal massmord begångna i nära samband med händelserna vid fronten såsom enligt folkrätten legala repressalie- eller antipartisanaktioner. Åklagare och domstolar har genomgående avslöjat ihålligheten i dessa argument och klarlagt den speciella national-socialistiska karaktären hos dessa från frontens reguljära strids-händelser i övrigt helt fristående förintelseaktioner av genocid-karaktär.¹⁸

Advokater som representerat före detta SS- och polismän vilka ingick i exekutionskommandona i öster har i rätten ofta hävdat straffrihet för sina klienter genom att göra gällande att dessa varit tvungna att delta i massmorden med risk för att annars själva bli avrättade eller hårt straffade för ordervägran (så kallat *Befehlsnotstand*). Inget enda sådant fall från åren 1939–1945 har emellertid kunnat styrkas inför domstol. Tvärtom finns ett flertal fall där bland annat poliser enskilt eller i grupp vägrat att medverka vid exekutioner av judar i öster utan att de drabbats av några som helst repressalier av allvarlig karaktär. Chefsöveråklagaren dr Rückerl refererar fallet där en tysk polismajor inför SS-generalen Friedrich Jeckeln i Ukraina 1942 framgångsrikt vägrade att låta sin polisbataljon delta i en massavrättning av sovjetiska judar med förklaringen att hans bataljon var utbildad för strid vid fronten och inte att mörda civila judiska män, kvinnor och barn.¹⁹

Ett mångfacetterat problem inför och under aktuella förundersökningar respektive rättegångar utgjorde de potentiella vittnena till Förintelsen. Bland de överlevande offren från koncentrations- och förintelselägren visade sig, enkelt beskrivet, att deras sinnen endast

¹⁸ Betecknande är Himmlers rapport i december 1942 till Hitler över fyra månaders tyska "antipartisanaktioner" under augusti till november 1942 i Ukraina. Under aktionerna dödades i strid alternativt sköts efter tillfångatagandet totalt 24 158 sovjetiska misstänkta partisaner. I en separat kolumn rapporterade Himmler lakoniskt till Hitler att under samma tidsperiod 363 211 sovjetiska judar (*Juden exekutiert*) skjutits; NS 19/292, Bundesarchiv Berlin. På dokumentet finns en handskriven tjänsteanteckning av Hitlers ordonnansofficer i Führerhögkvarteret, SS-Hauptsturmführer Hans Pfeiffer: "Dem Führer vorgelegt".

¹⁹ Adalbert Rückerl 1971, s. 98. Rückerl refererar även fallet med kompanichefen SS-Obersturmführer Bernhard Grafhorst i Batallion der Waffen-SS z.b.V. vilken i september 1941 motsatte sig att hans enhet skulle skjuta sovjetiska judar i Babi Jar nära Kiev. Denna ordervägran godtogs och Grafhorst med sin enhet överfördes istället till SS-divisionen "Wiking"; Rückerl, 1971, s. 99. Om de relativt generösa erbjudanden till de äldre medlemmar som ingick i den tyska ordningspolisens Polizeibattallione i öster att inte behöva delta i exekutioner av judiska kvinnor och barn; se Christopher R. Browning, *Helt vanliga män. Reservbataljon 101 och den slutliga lösningen i Polen, Norstedts, Stockholm 1998.*

fokuserade på detaljer som omedelbart hängde samman med deras egen överlevnad. Alla andra iakttagelser som omständigheterna kring massavrättningar av medfångar och deras bödlar, orkade de helt enkelt inte registrera. Ett sådant vittne beskrev problematiken på 1960-talet i ett brev till åklagarmyndigheten i Kiel på följande sätt:

Man kräver av oss att vi skall ha sett och hört allting. I verkligheten var vi som lägerinterner förslagna av skräck. Man fordrar av oss att vi skall kunna ange aktuella datum och klockslag men i lägret ägde vi inga klockor eller kalendrar. Vi skall även kunna beskriva utseendet på olika bödlar i lägret. Men i sina uniformer såg de för oss identiska ut. Och när det visar sig att vi [i förhör eller under rättegången] efter över tjugo år misstar oss om någon enskild detalj så ifrågasätts helt och hållet vår trovärdighet som vittnen.²⁰

Vid tyska åklagarkontakter med potentiella vittnen boende i New York (där majoriteten av judiska vittnen hade sin hemvist förutom emigration till Israel) framkom att endast femtio procent av dessa vittnen var villiga att lämna uppgifter. I den mån skäl till denna tvekan lämnades uppgavs att en konfrontation med detaljer från deras fasansfulla tid i dödslägren skulle riva upp hjälpligt läkta själsliga sår alternativt att vittnena förträngt alla minnen. En annan kategori vittnen som vägrat medverka utgörs av de interner som av påstådd kriminalitet eller homosexualitet skickats till koncentrationsläger och inför släktingar och media vid en huvudförhandling inte önskat avslöja detta.²¹

En särskild ärendegrupp utgör Tredje rikets blodiga final 1945 då Gestapo gjorde *tabula rasa* genom att under krigets sista månader skjuta tusentals politiska fångar i olika fångelser. Samtidigt evakuerade SS under januari 1945 hastigt fångarna i de stora koncentrationslägren i öster som Auschwitz, Gross-Rosen och Stutthof. En vanlig syn blev därför tiotusentals koncentrationslägerfångar vilka som vandrande skelett och pådrivna av SS stapplade längs landsvägar och genom byar västerut. I januari 1945 fanns mer än 714 000 koncentrationslägerfångar av olika nationaliteter av vilka minst 250 000 sköts eller dog av utmattning under dödsmarschern.²² Under rättegångar kring dessa massmord framkom att under de sista krigsveckornas administrativa kaos inga centrala direktiv från Berlin existerade utan om fångarna sköts eller fick leva berodde på vaktmanskapets sammansättning och godtycke. Många massakrer skedde genom beslut "underifrån" varvid gärningsmännen var en blandning av äldre SA-män, 15-åriga Hitlerjugend, poliser, soldater ur Wehrmacht, folkstormsmän samt helt vanliga civila. Historikern Volker Ullrich har kommenterat detta fenomen: "Ett slående belegg för i vilken utsträckning det otyglade våldets virus hade tagit delar av det tyska samhället i besittning".²³

²⁰ Rückerl 1979, s. 92.

²¹ Rückerl 1979, s. 95 ff.

²² Ullrich, s. 170 ff.

²³ Ullrich, s. 171 ff.

Förbundstysk polis och åklagare har mellan 1949 och 2019 inlett förundersökningar mot 106 665 till namnet kända misstänkta för *NS-Verbrechen*. Av dessa har 6 522 personer blivit föremål för lagakraftvunnen dom i form av varierande straff. För något över 100 000 personer har saken således slutat utan dom. Många av dessa visade sig emellertid ha varit döda innan förundersökning inleddes; antingen som stupade i kriget eller avlidna i krigsfångenskap. Åtskilliga hade begått självmord, aldrig påträffats (saknade i kriget), skaffat förfalskade identiteter eller flytt utomlands. Många förundersökningar, åtal och rättegångar har lagts ned på grund av hälsoskäl eller hög ålder hos de misstänkta.

Antalet förutredningar (*Vorermittlungen*) i Ludwigsburg har på grund av de misstänkta tilltagande ålder märkbart reducerats under senare tid. De i särklass mest intensiva åren för *Zentrale Stelle* var perioden 1967 till 1971 då mer än 600 förutredningar bearbetades vid varje given tidpunkt. Personalstyrkan i Ludwigsburg nådde då sin topp med totalt 121 personer (inklusive administrativ personal), bland dem 49 åklagare, kriminalpoliser och domare. Sedan 2015 har vid *Zentrale Stelle* årligen ett femtontal förutredningar initierats, huvudsakligen mot personal vid olika koncentrations- och förintelsläger.

Den nuvarande myndighetschefen för *Zentrale Stelle*, överåklagaren (*Oberstaatsanwalt*) Thomas Will, har till författaren av denna artikel pekat på följande viktiga paradigmskifte i rättsskipningen av *NS-Verbrechen*. I juli 2015 dömde *Landgericht* Lüneburg den tidigare lägervakten vid KZ Auschwitz Oskar Gröning till fyra års fängelse för medhjälp (*Mithilfe*) till mord.²⁴ Oaktat att Gröning själv inte handgripligen (som *Täter*) mördat någon lägerfånge genom exempelvis handeldvapen eller gas bedömde rätten (liksom överordnade instanser) att Oskar Gröning genom sin generella vaktfunktion (*allgemeine Dienstaussübung*) som en oundgänglig kugge inom lägerhierarkins strikta dödsmaskineri uppfyllde kraven på ansvar för medhjälp till mord.²⁵ Efter hithörande prejudicerande utslag av *Bundesgerichtshof* i september 2016 har ytterligare en handfull tidigare lägervakter i KZ Sachsenhausen och Auschwitz dömts på likalydande grunder.²⁶

I dagsläget har snarlika åtal väckts vid *Landgericht* Berlin och Hanau. Vid åklagarmyndigheten i Neuruppin drivs för närvarande en dylik förundersökning rörande KZ Ravensbrück. Ett intressant fall utgör domen 2022 vid domstol i Itzehoe för medhjälp till mord 1943–45 i 10 505 fall mot en kvinnlig förutvarande civilanställd sekreterare vid lägerstaben i KZ Stutthof. Den åtalade överklagade domen till *Bundesgerichtshof* (BGH). Eftersom kvinnans administrativa funktion bedömdes ligga något mer fjärran från dödsmaskineriet än exempelvis en

²⁴ KZ är en gängse förkortning för den tyska beteckningen på koncentrationsläger: Konzentrationslager.

²⁵ Mail 2024-05-14 från Oberstaatsanwalt Thomas Will till Lennart Westberg.

²⁶ För mer detaljerade resonemang och motivering av Bundesgerichtshof i fallet Gröning; se BGH 3 StR 49/16 — Beschluss vom 20. September 2016 (LG Lüneburg); www.hrr-strafrecht.de/hrr/3/16/3-49-16-1.php.

lägervakts begärde även *Generalbundesanwalt* så kallad Revision i fallet. Vid huvudförhandlingen den 20 augusti 2024 vid *Bundesgerichtshof* (BGH) i Leipzig fastställde BGH domen mot kvinnan. Såsom lägerstabens enda sekreterare och stenograf — genom vilken SS-kommandantens alla likvidations- och deportationsorder förmedlades — ansågs den åtalade under åren 1943–45 ha utgjort en oumbärlig del av ”central betydelse” i dödsmaskineriets orderkedja (*Befehlskette*) i KZ Stutthof.²⁷

Den 1 januari 2021 innehöll arkivet i *Zentrale Stelle* 1 780 000 *Karteikarten* över person-, Orts- och enhetsnamn samt cirka 560 000 dokument; huvudsakligen fotokopior av originaldokument ur tyska och utländska arkiv. Sedan år 2000 har *Bundesarchiv* det löpande ansvaret för slutlig arkivering och tillhandahållande för forskningen av akter ur detta enorma arkiv. Universitetet i Stuttgart har inrättat en forskningsavdelning på området och avsikten är, efter att den ordinarie verksamheten vid *Zentrale Stelle* definitivt har avslutats, att på platsen inrätta ett kombinerat museum med forskning respektive minnesplats: *Erinnerungsstätte*.

Enligt överåklagaren Thomas Will ”kommer alla misstänkta för *NS-Verbrechen*, såvitt de är kapabla att förhöras samt delta i en domstolsförhandling, att under sin livstid ställas till svars för sina handlingar”. Thomas Will betonar avslutningsvis följande:

För de överlevande från Förintelsen och deras anhöriga är det av största vikt, liksom det är en maning för kommande generationer, att dessa massmord noggrant utreds till vägs ände. Detta kännetecknar även vår rättsstat.²⁸

²⁷ Generalbundesanwalt motsvarar Sveriges Riksåklagare och är knuten till Tysklands Högsta Domstol (Bundesgerichtshof) i Karlsruhe. För fler detaljer i BGH:s dom den 20 augusti 2024 se domstolens digitala pressmeddelande 2024-08-20 nr 60/2024 i domen 5 StR 326/23.

²⁸ Mail 2024-05-14 från Thomas Will till Lennart Westberg.